

УДК 378.016:159.9-057.86

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-7\(12\)-592-602](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-7(12)-592-602)

Сірко Роксолана Іванівна доктор психологічних наук, доцент, начальник кафедри практичної психології та педагогіки, Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, вул. Клепарівська, 35, м. Львів, 79007, тел.: (067)17-26-046, <https://orcid.org/0000-0002-9398-6272>

Баклицька Ольга Петрівна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та психології, Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського, вул. Костюшка, 11, м. Львів, 79007, тел.: (067) 29-47-790

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ДО ЕКСТРЕМАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Анотація. Стаття присвячена теоретичному аналізу вітчизняного та зарубіжного досвіду підготовки майбутніх психологів до екстремальної діяльності. Виявлено, що існують відмінності між підготовкою психологів до екстремальних умов діяльності в Україні та за кордоном. В Європі та Сполучених Штатах Америки підготовка здійснюється на базі основної освіти в рамках спеціального стажування. Фахову підготовку психологів до екстремальних умов діяльності в Україні здійснюють на базі відомчих спеціалізованих закладах вищої освіти, у результаті якого вона набуває фундаментальних знань, умінь і навичок з обраної спеціальності, та комплекс індивідуально-психологічних властивостей, які детермінують її психологічну придатність до системи спеціальностей, напряму «людина-людина» та до роботи в екстремальних ситуаціях. У Львівському державному університеті безпеки життєдіяльності впроваджено освітньо-професійну програму бакалаврського рівня «Екстремальна та кризова психологія», мета якої: підготовка висококваліфікованих конкурентоспроможних бакалаврів із необхідними компетенціями для роботи в кризових ситуаціях, особливим інтересом та знаннями у певних галузях психології травми та реабілітаційної психології, практичними навичками роботи у повсякденних, особливих та екстремальних умовах, які б сприяли оптимізації діяльності фахівців ризиконебезпечних професій, відновленню психічного і соматичного здоров'я та психологічного благополуччя, що були втрачені внаслідок переживання надзвичайних подій. Вибіркові компоненти освітньо-професійної програми здійснюються за двома напрямками: перший - «екстремальний психолог», де здобувачі опановують спеціалізовані навчальні дисципліни «Психологія

безпеки», «Психологія професійного ризику та прийняття рішень», «Психологічне забезпечення силових структур», «Психологічні технології роботи з персоналом», «Віктимологія та психологія насильства»; другий напрям - «психолог-реабітолог», який забезпечується навчальними курсами «Психологія здоров'я та психологічного благополуччя», «Психологія девіантної та адиктивної поведінки», «Психологія травми та деривації», «Психологія посттравматичної реабілітації та реадптації», «Основи дефектології та психіатрії».

Ключові слова: підготовка, екстремальний психолог, екстремальні умови діяльності, спеціалізовані заклади вищої освіти, психологічна реабілітація.

Sirko Roksolana Ivanivna Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Practical Psychology and Pedagogy, Lviv State University of Life Safety, Kleparivska St., 35, Lviv, 79007, tel.: (067) 17-26-046, <https://orcid.org/0000-0002-9398-6272>

Baklytska Olga Petrovna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology, Ivan Bobersky Lviv State University of Physical Culture, Kostyushka St., 11, Lviv, 79007, tel. : (067) 29-47-790

THEORETICAL ASPECTS OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE PSYCHOLOGISTS FOR EXTREME ACTIVITIES: DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE

Abstract. The article is devoted to the theoretical analysis of domestic and foreign experience in training future psychologists for extreme activities. It was found that there are differences between the training of psychologists for extreme conditions in Ukraine and abroad. In Europe and the United States, training is based on basic education through special internships. Professional training of psychologists for extreme conditions in Ukraine is carried out on the basis of departmental specialized institutions of higher education, as a result of which she acquires fundamental knowledge, skills and abilities in the chosen specialty, and a set of individual psychological properties that determine its psychological suitability. "Man-man" and to work in extreme situations. Lviv State University of Life Safety has implemented a bachelor's degree program "Extreme and Crisis Psychology", the purpose of which is to train highly qualified competitive bachelors with the necessary competencies to work in crisis situations, special interest and knowledge in certain areas of psychology of trauma and rehabilitation skills to work in everyday, special and extreme conditions, which would help to optimize the activities of specialists in high-risk professions, restore mental and physical health and psychological well-being, which were lost as a result of emergencies. Selective components of the

educational and professional program are carried out in two areas: the first - "extreme psychologist", where applicants master specialized disciplines "Psychology of Security", "Psychology of occupational risk and decision making", "Psychological support of law enforcement agencies", "Psychological technologies staff ", "Victimology and psychology of violence "; the second direction is "Rehabilitation psychologist", which is provided by training courses "Psychology of health and psychological well-being", "Psychology of deviant and addictive behavior", "Psychology of trauma and derivation", "Psychology of post-traumatic rehabilitation and readaptation", psychiatry ".

Keywords: training, extreme psychologist, extreme conditions of activity, specialized institutions of higher education, psychological rehabilitation.

Постановка проблеми. На сьогодні значна увага приділяється проблемі діяльності практичного психолога. Починає формуватися новий напрям вітчизняної психології – проектування результатів науки (наукової психології) на практичну професійну діяльність психологів у різних сферах суспільства. Збільшується рівень складності надзвичайних ситуацій в Україні і кількість постраждалих осіб, особливо це загострилось під час військових дій в Україні. Катастрофічні явища загрожують функціонуванню життєдіяльності людини, призводять до гострих психічних захворювань та розладів нервової системи у людей, які перебували в осередку екстремальних подій. Перед професійними психологами повстали виклики щодо: надання психологічної допомоги згвалтованим дорослим та дітям; посттравматичної реабілітації людям з фізичними ушкодженнями; психологічної декомпресії військовослужбовців та представників тер оборони; зниження наслідків психологічної декомпенсації внутрішньо переміщених осіб. Саме це й зумовлює необхідність підготовки великої кількості практичних психологів і соціальних працівників, які могли б надавати кваліфікований психологічний супровід.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На основі вітчизняних надбань С. Максименка [9], Н. Чепелевої [16], В. Панка [11], Т. Титаренко [14], Ж. Вірної [1] визначені вихідні принципи практичної психології, її теоретичні засади та організаційні форми. Такою основною формою є психологічна, соціальна, або соціально-психологічна служба, яка створена у системі освіти, органах внутрішніх справ, Збройних Силах України, Державній службі України з надзвичайних ситуацій. У психологічній науці існує також низка досліджень і теоретичних розробок, присвячених окремим аспектам професійної підготовки особистості до діяльності в особливих умовах: юридичному (Л. Балабанова, В. Барко, М. Костицький, О. Кудерміна, В. Медведєв, Л. Мороз, І. Приходько, О. Столяренко, М. Томчук), військовому (В. Алещенко, О. Волобуєва, Н. Іванова, О. Діденко, А. Караяні, О. Маклаков, В. Осьодло, Є. Потапчук, Л. Снігур, В. Стасюк, О. Торічний), екстремальному (М. Корольчук, В. Крайнюк, М. Кремень, М. Кришталь, В. Лефтеров, С. Мул, О. Матеюк,

С. Олексієнко, Н. Оніщенко, Л. Перелигіна, О. Сафін, Є. Потапчук, О. Тімченко, О. Хміляр, В. Шимко), психології спорту (Л. Волков, В. Воронова, В. Ложкін). У доступних автору дослідженнях також значна увага приділяється питанням професійної підготовки фахівця-психолога, зокрема: її моделям (О. Бондаренко, В. Волошина, В. Єнгалічев, С. Іванова); змістовному наповненню (С. Максименко, В. Панок, Н. Пов'якель, Н. Чепелева); кваліфікаційному профілю психолога (А. Маркова); критеріям та показникам професійної підготовленості (Н. Іванова, В. Стасюк); мотиваційно-смысловій регуляції (Ж. Вірна); саморегуляції професійного мислення (Н. Пов'якель); формуванню професійної свідомості (Н. Шевченко) та професійної ідентичності (А. Борисюк).

Мета статті. Основним завданням є теоретичний аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду професійної підготовки майбутніх психологів до екстремальної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Згідно аналізу теоретичних джерел та власного професійного досвіду загальними для всіх видів діяльності функціями практичного психолога є: психодіагностична, консультативна, просвітницька, функція психологічного відбору, психокорекційна, дослідницька. Окрім загальних виокремлюються також специфічні функції практичного психолога у системі рятувальної служби. Такими специфічними функціями є такі: адаптаційна функція, яка полягає у покращенні процесу входження працівників у специфіку службової діяльності; реадаптаційна функція, яка спрямована на полегшення процесу входження постраждалих від дій екстремальних чинників у систему соціальних зв'язків; функція екстреної психологічної допомоги населенню, при якій проводиться експрес-діагностика, психологічне сортування потерпілих та надання їм необхідної допомоги; функція немедикаментозної корекції психічних посттравматичних розладів, яка полягає у наданні своєчасної психологічної допомоги працівникам, які брали участь у ліквідації наслідків дій екстремальних факторів, та навчає оволодінню методами психосаморегуляції; функція медіатора при вирішенні конфліктних ситуацій, як одиничних, так і при роботі з натовпом; просвітницька функція, завдання якої полягає у психологічній підготовці та її організації для працівників ДСНС України та членів їх сімей, розробці критеріїв оцінки психологічної готовності особового складу; психопрофілактична функція, яка полягає у психопрофілактиці і психогієні психічного здоров'я працівників ризиконебезпечних професій та їх сімей. У сучасних умовах, на думку В. Стасюка [13], у психологів, задіяних в екстремальних ситуаціях, з'явилися нові функції, зокрема, технологія протидії інформаційно-психологічному впливу противника, завчасне формування настанов військовослужбовців та населення щодо психологічного впливу інформації противника, збереження психічного здоров'я в екстремальній ситуації. Саме тому освітній процес потрібно будувати таким чином, щоб забезпечити формування у студентів та

курсантів психологічних знань, умінь та навичок, які дадуть можливість успішно займатися професійною діяльністю у особливих та екстремальних умовах.

Розглянемо специфіку підготовки психологів екстремальних видів діяльності в Україні та за кордоном. Як показує аналіз спеціальної літератури, підготовка психологів у зарубіжних країнах має свої особливості. У доступній автору літературі є дослідження психологів Російської Федерації, Німеччини, Польщі, Франції, США з проблем професійної підготовки пожежників [17; 18]. У Бельгії при центрі кризової психології королівського військового шпиталю здійснюється підготовка добровільних волонтерських груп кризової інтервенції серед представників ризиконебезпечних професій, де вони навчаються профілактиці та конструктивному керівництву травматичним стресом [10, с. 233].

Підготовка цивільних психологів у США здійснюється на основі національних стандартів з навчання та викладання психології, які охоплюють чотири ступені освіти [3]. Перший ступінь початкової професійної освіти – «молодший спеціаліст», яку здобувають упродовж дворічного навчання у коледжах, дає можливість випускникам працювати допоміжним персоналом у клініках та установах. І. Володарська та Н. Лізунова [3] наводять перелік дисциплін, які викладаються у вищезазначених коледжах та стосуються загальних професійних основ: «Загальна біологія», «Загальна зоологія», «Введення в психологію», «Соціальна психологія», «Патопсихологія», «Введення в консультаційні вміння: теорія та методи», «Надання першої допомоги» тощо.

Другий ступінь психологічної освіти – «бакалавр», отримується студентами упродовж навчання у чотирьохрічних коледжах, які входять до складу університету. Фахівці з освітнім рівнем «бакалавр» мають право працювати у якості помічника кваліфікованого психолога у центрах психічного здоров'я та реабілітаційних установах або ж викладача психології у середній школі. Навчальний план охоплює три групи дисциплін: загальноосвітні, курси спеціалізації та дисципліни за вибором студентів. Загальноосвітня підготовка включає такі дисципліни як: «Філософія», «Логіка», «Математика», «Етика», тощо. Психологічна підготовка включає три типи курсів – обов'язкові, спеціальні за інтересами, просунуті інтегративні [3, с. 60–61]. Як приклад автори [3, с. 62] наводять такі курси, як: «Статистика», «Методологія експериментальних досліджень», «Експериментальна психологія», «Принципи поведінки», «Кризове втручання», «Сексуальна поведінка людини», «Психологія смерті, самогубства і загрозової для життя поведінки», тощо.

Третій ступінь психологічної освіти – «магістр», здобувається впродовж однорічного або дворічного навчання в університетах за двома напрямками: дослідницькому (науковий працівник, який може працювати у наукових установах та викладати в дворічному коледжі) або ж професійному (психолог-практик, який може здійснювати консультативну роботу та психодіагностичне

тестування). Навчання охоплює роботу в дослідницькій професійній школі та лабораторії, де студенти опановують прикладні знання та вміння [3, с. 62].

Четвертий ступінь психологічної освіти – здобувається упродовж трьох–п’яти років за академічним напрямком, який передбачає написання дисертаційного дослідження та отримання ступеню доктора філософії (PhD). При цьому в освітньому процесі викладаються як обов’язкові, так і елективні навчальні курси поза спеціальністю: «Введення в планування експерименту», «Дослідницький проект в психології», тощо [3, с. 62]. Можливим є також навчання у професійній школі, яка передбачає опанування спеціальної галузі психологічної практики отримання ступеню доктора психології (PsyD).

Існує також специфіка при підготовці психологів, які працюють у особливих умовах: до них ставляться більш посилені вимоги, ніж до цивільних психологів. Так, у Сполучених штатах Америки військовий психолог повинен мати звання доктора філософії (PhD) або психології (PsyD), мати ліцензію на проведення практики, а також пройти спеціальне стажування у військовій галузі [4, с. 6]. Це стажування передбачає, окрім фізичної підготовки, детальне вивчення наступних тем: «Мотивація», «Бойовий стрес і реакція», «Перша психологічна допомога після травматичних подій, стресу та алкоголю», «Саморегулювання», «Самодопомога», «Спілкування та запобігання конфліктів» [4, с. 30].

Підготовка рятувальників та психологів МНС та МВД Росії найбільш повно знайшла своє відображення у працях В.Енгаличева [6], О.Узуна [15] та С. Іванової [7]. Дослідниця визначає її як спланований соціально-психологічно детермінований процес становлення фахівця, зумовлений суб’єкт-об’єктними чинниками, пов’язаний з навчанням у спеціалізованих закладах вищої освіти та з формуванням професійно-значущих індивідуально-психологічних якостей. Автор досліджує ряд етапів, на яких формується образ спеціаліста, яких є п’ять. Перший етап пов’язано з ознайомленням з професією та формуванням у першокурсника образу професіонала; другий – передбачає формування якісно нових форм і типів комунікацій; на третьому – планується професійне становлення; на четвертому – вчать працювати з конфліктами; на п’ятому – створюється модель образу «Я-психолог». На кожному етапі професійної підготовки є свої особливості та завдання, що стосуються психологічного забезпечення діяльності в особливих умовах.

В Україні підготовка психологів здійснюється на основі ступеневої освіти, де виокремлюються такі рівні: перший – бакалаврський, другий – магістерський, третій – освітньо-науковий. Так, О. Дубовик у структурі професійно орієнтованих особистісних якостей майбутнього психолога спеціальних закладів освіти виділяє три симптомокомплекси: когнітивно-мисленнєвий, морально-етичний, комунікативно-афіліативний [5]. Саме тому у розробленій автором моделі комплексного впливу на становлення професійно орієнтованих особистісних якостей майбутнього психолога спеціальних

закладів освіти значне місце у змісті освітнього процесу відводиться практикам: пропедевтичній волонтерській, виробничий психологічній – у спеціальних закладах та у реабілітаційних центрах, асистентський – у закладах вищої освіти [5, с. 11].

В Україні підготовка психологів до екстремальних видів діяльності загалом та психологів оперативно-рятувальної служби зокрема реалізується на базі закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання відповідних міністерств, при цьому кожен заклад розробляє сам освітню програму підготовки та визначає перелік навчальних дисциплін [2; 5; 8; 10; 12]. У Львівському державному університеті безпеки життєдіяльності впроваджено освітньо-професійну програму бакалаврського рівня «Екстремальна та кризова психологія», мета якої: підготовка висококваліфікованих конкурентоспроможних бакалаврів із необхідними компетенціями для роботи в кризових ситуаціях, особливим інтересом та знаннями у певних галузях психології травми та реабілітаційної психології, практичними навичками роботи у повсякденних, особливих та екстремальних умовах, які б сприяли оптимізації діяльності фахівців ризиконебезпечних професій, відновленню психічного і соматичного здоров'я та психологічного благополуччя, що були втрачені внаслідок переживання надзвичайних подій.

Згідно з проектами галузевих стандартів вищої освіти України, у розробці яких автор брала участь, психолог освітнього ступеня «бакалавр» після закінчення закладу вищої освіти має володіти наступними компетенціями. Інтегральна компетенція пов'язана зі здатністю розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у сфері психології або у процесі навчання, що передбачає застосування теорій та методів психологічної науки і характеризується комплексністю та невизначеністю умов [12].

До загальних компетенцій належать: здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу; здатність застосовувати набуті знання у практичних ситуаціях професійної діяльності; знання та розуміння предметної області та специфіки професійної діяльності психолога; навички використання інформаційних і комунікаційних технологій; здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями; здатність бути критичним і самокритичним; здатність приймати обґрунтовані рішення; здатність генерувати нові ідеї (креативність); навички міжособистісної взаємодії, здатність працювати в команді; цінування та повага різноманітності та мультикультурності; здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів); здатність діяти соціально відповідально та свідомо.

Спеціальні компетенції розробляються самостійно закладом вищої освіти, тому, на нашу думку, психолог ДСНС України повинен володіти такими спеціальними компетенціями: здатність оперувати категоріально-понятійним апаратом психології; здатність до ретроспективного аналізу вітчизняного та зарубіжного досвіду розуміння природи виникнення, функціонування та

розвитку психічних явищ у кризових ситуаціях; здатність до розуміння природи поведінки, діяльності та вчинків у повсякденних, особливих та екстремальних умовах; здатність самостійно збирати та критично опрацьовувати, аналізувати та узагальнювати психологічну інформацію з різних джерел, приймати самостійні рішення у складних та непередбачуваних умовах; здатність використовувати валідний і надійний психодіагностичний інструментарій; здатність самостійно планувати, організовувати та здійснювати психологічне дослідження та психологічний супровід завдань за призначенням; здатність аналізувати та систематизувати одержані результати, формулювати аргументовані висновки та рекомендації з проблем адаптації та безпеки особистості у ситуаціях професійного ризику; вибудовувати передбачувану тактику профілактики дистресу чи кризового стану людини; здатність організовувати та надавати психологічну допомогу (індивідуальну та групову) постраждалим, здійснювати посттравматичну реабілітацію та реадaptaцію фахівців; здатність здійснювати просвітницьку та психопрофілактичну роботу відповідно до запиту, розробляти та застосовувати превентивні та корекційні програми збереження психічного здоров'я особистості; здатність дотримуватися норм професійної етики; здатність до особистісного та професійного самовдосконалення, навчання та саморозвитку.

Так, на нашу думку навчання майбутнього психолога для роботи в екстремальних умовах містить три умовні блоки: базова теоретична підготовка (загально-теоретична та спеціально-теоретична), базова практична підготовка, професійно-екстремальна підготовка; остання спрямована на опанування знаннями, вміннями і навичками з психологічних технологій, які необхідно використовувати в екстремальних ситуаціях при підготовці майбутніх психологів ДСНС України [12]. Вибіркові компоненти освітньо-професійної програми здійснюються за двома напрямками: перший - «екстремальний психолог», де здобувачі опановують спеціалізовані навчальні дисципліни «Психологія безпеки», «Психологія професійного ризику та прийняття рішень», «Психологічне забезпечення силових структур», «Психологічні технології роботи з персоналом», «Віктимологія та психологія насильства»; другий напрям - «психолог-реабілітолог», який забезпечується навчальними курсами «Психологія здоров'я та психологічного благополуччя», «Психологія девіантної та адиктивної поведінки», «Психологія травми та деривації», «Психологія посттравматичної реабілітації та реадaptaції», «Основи дефектології та психіатрії».

Впродовж підготовки майбутніх психологів у Львівському державному університеті безпеки життєдіяльності авторами розроблені та впроваджені в освітній процес: авторські навчальні курси – «Психологія діяльності в особливих умовах», «Психологічна підготовка та професійний відбір до дій в екстремальних умовах», «Психологія кризових ситуацій», «Психологія безпеки», «Психологія посттравматичної реабілітації», «Юридична

психологія», «Психологія спорту»; спеціальні психокорекційні та психопрофілактичні тренінги – «Профілактика адиктивної поведінки», «Тренінг саморегуляції», «Тренінг професійно-екстремальної готовності»; навчальні практики – «Ознайомча практика з професійно-екстремальної діяльності на посаді диспетчера навчальної пожежно-рятувальної частини львівського державного університету безпеки життєдіяльності», «Виробнича практика з психокорекції на посаді фахівця відділу соціально-гуманітарної роботи Центру забезпечення діяльності ГУ (У) ДСНС України в областях».

Висновки. Узагальнивши різні точки зору, виявлено, що існують відмінності між підготовкою психологів до екстремальних умов діяльності в Україні та за кордоном. В Європі та Сполучених Штатах Америки підготовка здійснюється на базі основної освіти в рамках спеціального стажування. Фахову підготовку психологів до екстремальних умов діяльності в Україні здійснюють на базі відомчих спеціалізованих закладах вищої освіти, у результаті якого вона набуває фундаментальних знань, умінь і навичок з обраної спеціальності, та комплекс індивідуально-психологічних властивостей, які детермінують її психологічну придатність до системи спеціальностей, напряму «людина-людина» та до роботи в екстремальних ситуаціях.

Література:

1. Вірна Ж. П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога : монографія. Луцьк : РВВ «Вежа», 2003. 319 с.
2. Волошина В. В. Психологічні технології підготовки майбутнього психолога : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2016. 45 с.
3. Володарская И. А., Лизунова Н. М. Система подготовки психологов в США. *Вестник МГУ. Сер. 14 : Психология*. Москва, 1989. № 3. С. 50–62.
4. Військова психологія в Україні: Проблеми та виклики впродовж циклу розгортання бойових дій / упорядники : Андріяна Білак, громадська організація «Захист патріотів». Київ, 2015. 34 с.
5. Дубовик О. М. Особливості професійно орієнтованих особистісних якостей майбутнього психолога спеціальних закладів освіти : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08. Київ, 2017. 19 с.
6. Енгальчев В. Ф. Психологические основы вузовской подготовки специалистов в юридической психологии : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Санкт-Петербург, 2006. 40 с.
7. Иванова С. В. Психологическая концепция и организационно-методическое обеспечение профессиональной подготовки психологов МЧС России : дис. ... д-ра психол. наук : 05.26.03. Санкт-Петербург, 2011. 356 с.
8. Иванова О. В. Соціально-психологічна адаптація курсантів у вищому закладі освіти МВС, як етап професійного становлення майбутніх співробітників пенітенціарної системи : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Київ, 1999. 16 с.
9. Максименко С. Д. Психологія в соціальній і психологічній практиці: методологія, методи, програми, процедури : навч. посіб. Київ : Наукова думка, 1998. 225 с.
10. Оніщенко Н. В. Екстрена психологічна допомога постраждалим в умовах надзвичайної ситуації: теоретичні та прикладні аспекти : монографія. Харків : Право, 2014. 584 с.

11. Панок В. Г. Практична психологія. Теоретико-методологічні засади розвитку : монографія. Чернівці : Технодрук, 2010. 486 с.
12. Сірко Р. І. Професійна підготовка майбутніх психологів оперативно-рятувальної служби до діяльності в екстремальних умовах : монографія. Львів : ГАЛИЧ-ПРЕС, 2017. 482 с.
13. Стасюк В. В. Система соціально-психологічного забезпечення функціонування аеромобільних військових підрозділів в умовах збройних конфліктів : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05. Київ, 2006. 466 с
14. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 376 с.
15. Узун О. Л. Система профессиональной подготовки курсантов вузов МЧС России к деятельности в чрезвычайных ситуациях. Санкт- Петербург : Санкт- Петербургский университет ГПС МЧС России, 2009. 340 с.-
16. Чепелева Н. В. Формування професійної компетентості в процесі вузівської підготовки психолога-практика. *Актуальні проблеми психології* : наукові записки / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 1999. Вип. 19. С. 200–215.
17. Gołębiewski J. Podręcznik menadżera programów kryzysowych. Kraków, 2003. 332 s.
18. Požarni ochrana 2003.Sbornik prednasek. Ostrava.: VSB –TU. 10–11, zari 2003. S. 615–634.

References:

1. Virna Zh. P. (2003). Motyvatsiino-smyslova rehuliatsiia u profesionalizatsii psykhologa [Motivational and semantic regulation in the professionalization of psychologists]. Lutsk : RVV «Vezha» [[in Ukrainian].
2. Voloshyna V. V. (2016). Psykholohichni tekhnolohii pidhotovky maibutnoho psykhologa. [Psychological technologies of training of the future psychologist] *Extended abstract of Doctor's thesis* . Kyiv [[in Ukrainian].
3. Volodarskaia Y. A., & Lyzunova N. M. (1989). Systema podhotovky psykhologov v SShA. [The system of training psychologists in the United States]. *Vestnyk MHU. Ser. 14 : Psykholohiia*. [MSU Journal. Ser. 14: Psychology]. Moskva., 3, 50–62 [in Russian].
4. Bilak A.(2015). Viiskova psykholohiia v Ukraini: Problemy ta vyklyky vprodovzh tsykladu rozghortannia boiovykh dii [Military Psychology in Ukraine: Problems and Challenges during the Cycle of Deployment].Hromadska orhanizatsiia «Zakhyst patriotiv» [NGO "Protection of Patriots"] Kyiv [[in Ukrainian].
5. Dubovyk O. M. (2017). Osoblyvosti profesiino oriientovanykh osobystisnykh yakostei maibutnoho psykhologa spetsialnykh zakladiv osvity. [Features of professionally oriented personal qualities of the future psychologist of special educational institutions]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv. [[in Ukrainian].
6. Enhalychhev V. F. (2006). Psykholohycheskye osnovy vuzovskoi podhotovky spetsyalystov v yurydycheskoi psykhology. [Psychological foundations of university training for specialists in legal psychology]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Sankt-Peterburh. [in Russian].
7. Yvanova S. V. (2011). Psykholohycheskaia kontseptsyia y orhanyzatsyonno-metodycheskoe obespechenye professyonalnoi podhotovky psykhologov MChS Rossyy [Psychological concept and organizational and methodological support of professional training of psychologists of the Ministry of Emergency Situations of Russia]. *Extended abstract of Doctor's thesis*.Sankt-Peterburh. [in Russian].
8. Ivanova O. V. (1999). Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia kursantiv u vshchomu zakladi osvity MVS, yak etap profesiinoho stanovlennia maibutnykh spivrobotnykiv penitentsiarnoi systemy [Socio-psychological adaptation of cadets in the higher education institution of the Ministry of Internal Affairs, as a stage of professional development of future employees of the penitentiary system]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].

9. Maksymenko S. D. (1998). Psykholohiia v sotsialnii i psykholohichnii praktytsi: metodolohiia, metody, prohramy, protsedury.[Psychology in social and psychological practice: methodology, methods, programs, procedures]. Kyiv : Naukova dumka,. [in Ukrainian].
10. Onishchenko N. V. (2014). Ekstrena psykholohichna dopomoha postrazhdalym v umovakh nadzvychnoi situatsii: teoretychni ta prykladni aspekty. Emergency psychological assistance to victims of emergencies: theoretical and applied aspects]. Kharkiv : Pravo,. [in Ukrainian].
11. Panok V. H. (2010). Praktychna psykholohiia. Teoretyko-metodolohichni zasady rozvytku. [Practical psychology. Theoretical and methodological principles of development]. Chernivtsi : Tekhnodruk.
12. Sirko R. I. (2017). Profesiina pidhotovka maibutnikh psykholohiv operatyvno-riatuvальноi sluzhby do diialnosti v ekstremalnykh umovakh. [Professional training of future psychologists of the rescue service to work in extreme conditions]. Lviv : HALYCh-PRES,. [in Ukrainian].
13. Stasiuk V. V. (2006). Systema sotsialno-psykholohichnoho zabezpechennia funktsionuvannia aeromobilnykh viiskovykh pidrozdiliv v umovakh zbroinykh konfliktiv. [System of social and psychological support of airmobile military units in the conditions of armed conflicts]. *Extended abstract of Doctor's thesis.* Kyiv. [in Ukrainian].
14. Tytarenko T. M. (2003). Zhyttievyi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti. [Life world of the individual: within and outside of everyday life]. Kyiv : Lybid,. [in Ukrainian].
15. Uzun O. L. (2009). Systema professyonalnoi podhotovky kursantov vuzov MChS Rossyy k deiatelnosti v chrezvychnykh situatsiyakh.[The system of professional training of cadets of universities of the Ministry of Emergencies of Russia to work in emergencies.] Sankt- Peterburh : Sankt- Peterburhskiy unyversytet HPS MChS Rossyy. [in Russian].
16. Chepelieva N. V. (1999). Formuvannia profesiinoi kompetenosti v protsesi vuzivskoi pidhotovky psykholoha-praktyka. [Formation of professional competence in the process of university training of a psychologist-practitioner.] *Aktualni problemy psykholohii : naukovy zapysky - Actual problems of psychology: scientific notes.* Kyiv,. 19, 200–215. [in Ukrainian].
17. Gołębiewski J. (2003). Podręcznik menadżera programów kryzysowych. [Manual of the crisis programs manager]. Kraków. [in Polish].
18. (2003). Pożarni ochrana [Pożarni ochrana] Sbornik prednasek. Ostrava.: VSB –TU. 10–11, 615–634. [in Polish].